

Блинова О. Є. Особистісна мобільність в контексті професійного розвитку / О. Є. Блинова // Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості: колективна монографія / О.Є. Блинова, С.І. Бабатіна, Т.М. Дудка, А.М. Одінцева та ін. / відповід. ред. Блинова О.Є. – Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2018. – С. 6-23.

ОСОБИСТІСНА МОБІЛЬНІСТЬ В КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ

О.Є. Блинова

Інтеграція української системи вищої професійної освіти до єдиного європейського освітнього простору з метою підвищення її конкурентоздатності, виявила низку проблем, які потребують оперативного і компетентного вирішення. Однією із умов розширення та зміцнення єдиного європейського освітнього простору, який представлений освітніми подіями, явищами трансляції культури, соціального досвіду та особистісних смислів, є високий рівень академічної мобільності суб'єктів освітнього процесу. Під освітнім процесом розуміється цілеспрямована діяльність із навчання, виховання та розвитку особистості та її якостей. Академічна мобільність суб'єктів освітнього процесу ґрунтується на інтеріоризованих соціокультурних та професійних знаннях, сформованих навичках та вміннях, творче застосування яких сприяє як адаптації суб'єкта до умов, що постійно змінюються, так і внутрішньому перетворенню з наступним впливом на навколишнє середовище. Суб'єктом освітнього процесу є особистість, яка усвідомлює себе особою, що пізнає та змінює світ. У зв'язку з цим доцільно відзначити, що необхідність розвитку академічної мобільності зумовлюється не тільки зовнішніми чинниками, але й внутрішньою потребою особистості.

Дослідники (Л. О. Амирова, Т. Ю. Артюхова, Н. К. Дмитрієва, О. В. Проскура, Т. Б. Сергєєва та ін.) розглядають академічну мобільність як особистісну якість, що формується у процесі навчання, та є необхідною для подальшого особистісного та професійного зростання, інтеграції до динамічного сучасного суспільства з метою самореалізації, вдосконалення самого себе та

навколишнього світу. Таким чином, слід зауважити, що академічна мобільність суб'єктів освітнього простору проявляється не тільки у вільному пересуванні через кордони національних держав, але й в здатності та готовності до неперервної самоосвіти у мультикультурному середовищі.

Категорія мобільності розглядається у двох напрямках: як процес і як інтегративна якість особистості. Як якість особистості, всі види мобільності представлені через її індивідуально-психологічні особливості (здібності) і активно-дієвий стан (готовність). В залежності від сфери інтересів дослідники виокремлюють різні види здібностей і готовності. При цьому вони всі погоджуються із тим, що передумовою для розвитку здібностей є освіта, сформовані загальнокультурні та професійні компетенції, інтеріоризовані культурні цінності, а умовою розвитку здібностей є активна діяльність суб'єкта.

Мобільність є міждисциплінарним поняттям. В залежності від наукового інтересу дослідників виокремлюють соціальну мобільність, професійну, академічну, соціокультурну, культурну і т.ін. Особистісна мобільність лежить в основі формування інших видів мобільності та їх рівень розвитку безпосередньо залежить від рівня розвитку особистісної мобільності [7].

Т. Б. Котмакова під особистісною мобільністю розуміє інтегративну якість особистості, яка є основоположною для ефективної реалізації особистістю інших видів мобільності, проявляється в усвідомленій мотивації до навчання, у здатності до творчої діяльності, ефективного спілкування та дозволяє особистості перебувати у процесі активного творчого саморозвитку [9; 10].

Дана якість пов'язується багатьма дослідниками із гнучкістю та рухливістю мотивації, свідомим змінням стереотипів та пластичністю [3; 6; 8; 11; 17]. Для успішної реалізації у сучасному світі людині необхідно мати психологічну гнучкість, здатність робити вибір та здійснювати творчу діяльність, тобто бути мобільною. Для цього людині потрібно усвідомлення своїх внутрішніх орієнтацій. Визначаючи особистісну мобільність, більшість науковців робить акцент на

цілеспрямованій активності особистості у напрямку самозмін, саморозвитку, самовдосконалення [5; 8; 9; 12; 17]. Особистісна мобільність розуміється як певна рухливість внутрішніх станів суб'єктів [9]. Особистісна зміна є наслідком внутрішнього змісту особистості, її потенціалу, та призводить до появи нових аспектів творчої діяльності людини. Генератором особистісного саморозвитку, переходу потенціального буття до актуального є особистісна мобільність. Особистісна мобільність виявляється у суб'єктивній стороні активності особистості і є невід'ємним динамічним елементом процесу її самовдосконалення.

Для подальшого обґрунтування психологічних умов розвитку особистісної мобільності необхідно розглянути змістове наповнення даної якості. Мати особистіну мобільність – це означає бути активним, рефлексуючим, здатним до саморозвитку, свідомого самовдосконалення, перегляду своєї діяльності, життєвих пріоритетів, розуміючи і приймаючи потреби часу, суспільства і напрямку руху їх розвитку. Такий вибір пов'язаний із рефлексією та оцінкою форм власної діяльності [2]. Цей вибір може бути вибором нової соціальної ролі, професійної позиції, способів досягнення поставлених цілей. Тільки у такий спосіб може відбуватися осмислення та виділення для себе нових мотивів поведінки, що відкривають нові невідомі смисли діяльності (І. Пригожин). Саме у таких ситуаціях вільного вибору найбільш яскраво проявляється особистісна мобільність.

У літературі більш часто застосовується поняття «особистісна мобільність», і значно більш рідко – «мобільна особистість», але вони вважаються тотожними та взаємозамінними. Однією з перших звернулась до розробки конструкту «мобільна особистість» Т. Ю. Артюхова [5]. Вона виокремила такі характеристики мобільної особистості, як активність, пластичність, відкритість, прагнення до самоактуалізації. Ці якості дозволяють зберегти цілісність особистості в умовах, що змінюються. Мобільна особистість визначається автором як «сприйнятлива до зовнішніх впливів, яка не є закритою та покритою «бронєю» захисних механізмів,

здатна до змін, виходячи із інформації, що надходить ззовні. Це відкрита психологічна система, що має особистісні характеристики, які забезпечують зміну структури особистості за вимогами ситуації без деструктивних змін» [5, с. 97–98].

Л. А. Амірова відмічає, що мобільність переважно вивчається у діяльнісному прояві, проте як інтегративна якість вона може розглядатися у двох аспектах – як потенційна і як актуальна мобільність особистості. Актуальна завжди проявляється у діяльності суб'єкта. Вона пов'язана з динамікою розвитку мотиваційного компоненту та виражається в мобілізації внутрішніх ресурсів: активності, психічних процесів, вольових процесів, мобілізації когнітивно-змістовного, компетентнісного, рефлексивного компонентів, самоактуалізації професійно-значущих якостей. В структурі потенційної мобільності автор виокремлює, крім цих компонентів, також й біопсихологічний компонент, що містить у собі темперамент, адаптаційні властивості особистості, мотиваційну готовність та креативність [3].

Необхідність розвитку у майбутніх фахівців такої інтегративної якості як особистісна мобільність вимагає детального розгляду її структури. До структури особистісної мобільності, на думку, Т. Б. Котмакової, належать наступні компоненти: особистісно-розвивальний – представлений активністю особистості, готовністю до саморозвитку та рефлексією; когнітивно-креативний – представлений мотивацією до отримання нового знання, активізує пізнавальні процеси та дії, визначає творче ставлення до діяльності; комунікативно-поведінковий компонент особистісної мобільності характеризує особистість у практичному аспекті [9].

Таким чином, особистісна мобільність виявляється в єдності трьох компонентів – це внутрішній потенціал особистості; що визначає потребу майбутнього фахівця у саморозвитку, встановленні контакту з іншими людьми та творчому ставленні до професійної діяльності.

Ця структура мобільності дозволяє говорити про те, що якщо впродовж всього життя людина зберігає один і той самий соціальний, професійний, економічний, політичний статус, її поведінка неминуче стає жорсткою та негнучкою. Зміна статусу, у свою чергу, вимагає відповідного пристосування тіла, розуму, реакцій. Особистісна мобільність сприяє зниженню ступеня страху перед новим і невідомим. Необхідність бути більш багатостороннім та здатним адаптуватися до різних соціальних верств призводить до того, що у членів мобільного суспільства розумова активність збільшується. На основі сукупності компонентів особистісної мобільності Т. Б. Котмаковою були визначені три рівня сформованості даної якості (активний, рівень готовності до особистісної мобільності та адаптивний рівень), що відповідають трьом типам особистості: мобільний, ситуативно-мобільний, немобільний [9].

Активний рівень розвитку особистісної мобільності відповідає мобільному типу особистості. Для даного типу є характерною сформована потреба у саморозвитку та прагнення до самовдосконалення. Рефлексивна позиція характеризується грамотним і об'єктивним осмисленням своїх дій та вчинків. Мобільний тип особистості має високий рівень мотивації до навчання, легко входить у контакт з людьми, проявляє терпіння та повагу до думки співрозмовника, вміє презентувати себе, його поведінка відрізняється вмінням гнучко реагувати на зміни ситуації, діяльність характеризується творчим ставленням та відкритістю до нових ідей.

Рівень готовності до особистісної мобільності характеризує ситуативно-мобільний тип особистості з нестійкою потребою до саморозвитку, яка формується зовнішніми чинниками в залежності від ситуації, коли зовнішні чинники зникають або втрачають актуальність для особистості, потреба у саморозвитку теж зникає. Рефлексивний аналіз своїх дій має ситуативний характер. Мотивація до навчання розвинута слабо, детермінована діями викладача. Недостатньо розвинута здатність встановлювати контакти з іншими

людьми. Творча діяльність визначається існуючими шаблонами і не відрізняється пошуком нових ідей навіть при виникненні потреби у розв'язанні нестандартних завдань, представники ситуативно-мобільного типу особистості періодично звертаються за сторонньою допомогою.

Адаптивний рівень розвитку особистісної мобільності визначає немобільний тип особистості з несформованою потребою в саморозвитку та рефлексивному аналізі своїх дій. У представників даного типу особистості відсутня мотивація до навчання та набуття нових знань, для них характерним є невміння встановлювати контакти з іншими людьми, байдуже ставлення до творчої діяльності [10].

Сучасне суспільство відчуває потребу у людях, які здатні до творчого мислення, здатні гнучко реагувати на реальність, що змінюється, адаптуватися до неї, перебудовувати об'єктивно існуючі умови у відповідності з вимогами ситуації. Такі завдання може вирішити тільки особистість, що здатна до саморозвитку, самостійного морального вибору, конкуренції. Потреба сучасного українського суспільства в освічених фахівцях, що здатні до світоглядного вибору та компетентних професійних дій, обумовила появу нових цілей і цінностей в освіті. Одним із провідних напрямків сучасної освіти стає виховання особистості, що здатна до саморозвитку, до самостійного і відповідального прийняття рішень, володіє вміннями діяти адекватно ситуації та власним моральним принципам.

На основі аналізу наукової літератури зауважимо, що мобільність особистості передбачає здатність до змінювання, а тому тісно взаємопов'язана та обумовлюється такими якостями, як креативність, гнучкість, пластичність, адаптивність, рухливість, динамічність.

Визначаючи особистісну мобільність, підкреслимо, що більшість науковців наголошують на цілеспрямованій активності особистості із самозміни, саморозвитку й самовдосконалення [2; 5; 6; 11; 12; 15]. Тому, щоб визначити фактори формування особистісної мобільності, актуально розглянути сутність

процесу самозміни і саморозвитку, виявити причини посилення вищезгаданих процесів і визначити принципи формування особистісної мобільності.

Сучасна людина усвідомлює необхідність займатися своїм розвитком впродовж всього життя. У перші двадцять років розвиток тісно пов'язаний з навчанням у школі, у закладі вищої освіти, набуттям нових знань, які розширюють кругозір і розвивають здібності кожної людини. Коли людина стає дорослою, підвищується роль внутрішніх чинників, а її розвиток усе більше залежить від ініціативи, отже, саморозвиток базується на усвідомленні людиною свого нереалізованого потенціалу, тобто можна говорити про наявність у людини певного потенціалу саморозвитку, який є відображенням її внутрішнього динамічного стану або особистісною мобільністю.

На думку А. Маслоу, вроджена потреба в розвитку, що є властивою кожній людині, приводить до того, що вона намагається застосувати й реалізувати свої успадковані потенційні можливості. Але це стає можливим тільки при досягненні відповідного рівня самоповаги, самооцінки. Задоволення потреб пов'язане із проявом активності, що перетворює людину в ініціативну, творчу особистість. Активність особистості проявляється в умінні мобілізувати свої можливості, реалістично оцінити події і знайти своє місце у житті, відстоювати свої погляди й т.ін. [13]. Таким чином, категорія «мобільність» виражає тенденцію в прагненні людини досягти задоволення своїх матеріальних і духовних потреб. З погляду проблеми особистісної мобільності, найбільш важливими є потреби в розвитку особистості та самореалізації, здатність до пізнання як акту самовдосконалення.

Саморозвиток особистості прямо пов'язує з мобільністю Т. Б. Сергєєва [17]. Автор розглядає мобільність як один зі способів саморегуляції людини, що сприяє її самоактуалізації, саморозвитку, здійсненню самостійного вибору, адекватного потребам рівня життєзабезпечення, демократичності, громадянськості, соціальній відповідальності та моральності. Саморозвиток, самоактуалізація передбачають динаміку власної «самості», власного «Я», що завжди є унікальним і неповторним;

це процеси, що не мають кінця, а не одиничне досягнення. Вони пов'язані з розкриттям особистістю свого внутрішнього потенціалу, з усвідомленим прагненням до самовтілення, до самовираження закладених у ній потенцій. При цьому здатність до саморозвитку лише відносно залежить від уміння засвоювати академічні знання.

Відповідно до визначення С. Б. Кузікової, саморозвиток – це процес самостійної, цілісної, ціннісно-орієнтованої діяльності особистості по безперервній самозміні як збагаченню індивідуального досвіду і духовно-моральних сил відповідно до внутрішнього образу «Я» і актуальних соціальних очікувань. Для виявлення сутнісних характеристик процесу саморозвитку, як основного чинника становлення особистісної мобільності, слід звернутися до наукової психологічної літератури [11].

К. О. Абульханова-Славська розглядає процес саморозвитку особистості як самостійне визначення стратегії життя. Мова йде про перспективне планування, а цей процес безпосередньо пов'язаний з особистісною мобільністю. Автор виділяє три ознаки наявності стратегії життя:

1) вибір основного для людини напрямку, способу життя, визначення її головних цілей, етапів їхнього досягнення і супідрядність етапів, цей вибір може змінюватися протягом життя;

2) вирішення протиріч, що перешкоджають досягненню цілей і планів, у тому числі через створення тих умов, яких немає в наявності;

3) творчість, творення цінностей свого життя, з'єднання потреб зі своїм життям у вигляді особливих цінностей. Перераховані вище ознаки дозволяють визначити необхідні характеристики процесу цілеспрямованого саморозвитку: коли людина як особистість є суб'єктом, творцем, автором свого життя, має життєву стратегію [1].

Однак процес саморозвитку особистості не може бути визначений лише побудовою особистістю стратегії життя, тому доречно звернутися до ідей

особистісно-центрованої концепції К. Роджерса, в якій автор надає великого значення тенденції актуалізації, що позитивно діє на вдосконалювання особистісних характеристик. Тенденцію актуалізації К. Роджерс розглядає як «... центральне джерело енергії в організмі людини». На думку психолога, тенденція актуалізації націлена не стільки на збереження життєвих процесів і пошук комфортного стану, скільки на підвищення напруги, на потребу до саморозвитку.

Саморозвиток – це процес, в якому людина набуває здатності управляти поточними подіями, формувати добрі і відкриті стосунки з іншими людьми, послідовно захищати свої погляди, сприймати життя у всій його повноті. Даний розвиток – це боротьба із труднощами і прийняття ризику бути більш відкритим і правдивим у всіх сферах своєї життєдіяльності. При цьому реальне зростання бере свій початок у буденних подіях і вчинках.

У дослідженнях Т. М. Титаренко життєвий світ особистості виступає як результат її саморуху, «саморозгортання, наростання суб'єктності як показника її зрілості», а також структурування особистісних цінностей і смислів відносно зовнішньої дійсності. Процес побудови образу світу пов'язаний з активністю особистості як суб'єкта власного життя. За визначенням Т. М. Титаренко, саме особистість є активним творцем власного життєвого світу. «Особистість у розвитку – це більш глибока поступова індивідуалізація, дедалі виразніша своєрідність, відособленість від зовнішніх впливів, які поволі втрачають першочергову значущість» [18, с. 86–87].

С. Б. Кузікова пов'язує саморозвиток із розвитком суб'єктності та зазначає, що «суб'єктність передбачає позицію творця власного життєвого шляху, ініціює всі види людської активності і сприяє її результативності» [11]. Крім того, дослідниця вказує на те, що «Становлення суб'єктності відбувається тільки шляхом саморозвитку. У той же час суб'єктність можна розглядати як інтегратор здатності людини до усвідомленого і керованого саморозвитку» [12, с.43].

Саморозвиток передбачає скоріше збільшення сприйнятливості до будь-яких змін, чим завзятий опір таким змінам. Відкритість і гнучкість – ключові якості особистісного зростання, їх розвиток – це вихідна передумова для подальшого становлення особистісної мобільності.

Рушійними силами саморозвитку є внутрішні протиріччя особистості як суб'єкта діяльності, що виникають між цілями, завданнями і наявними для їхнього досягнення засобами, між прагненнями і можливостями для їхнього задоволення, між тенденціями до мінливості і до сформованих стереотипів, між старим і новим у житті людини.

Оскільки саморозвиток особистості є компонентом професійного самовдосконалення, він відіграє велику роль в індивідуально-професійному становленні майбутніх фахівців. Професійне самовдосконалення є процесом розвитку не тільки професійних, але й особистісно-значущих якостей, тому для особистості саморозвиток має соціально-значущу роль. Особистісний саморозвиток, як і будь-яка інша діяльність, має в основі досить складну систему мотивів і джерел активності. Рушійною силою і джерелом самовиховання називають потребу в самовдосконаленні.

У процесі саморозвитку формується вміння майбутнього фахівця взяти на себе особисту відповідальність за своє життя, розробити та здійснити власну стратегію самовиховання, що враховувала б конкретні особливості і запити, та містила особистісне самопрогнозування й самопрограмування, вироблення системи «правил життя», які поступово стають принципами поведінки і діяльності особистості.

Особистісна мобільність розглядається як симптом внутрішньої свободи особи, як вміння відкинути сформовані стереотипи та подивитись на життєву або професійну ситуацію по-новому, нестандартно, іноді виходячи за рамки повсякденного [6; 7]. Цей шлях є можливим для особистості творчої, що має розвинуте дивергентне мислення і креативні здібності. Тому основою особистісної

мобільності в сучасний період розвитку суспільства є розвинені творчі здібності майбутніх фахівців.

Поняття «особистісна мобільність» містить у собі індивідуальні особливості особистості, що дозволяє їй здійснювати гнучке самоуправління діями з метою їх варіативно-обґрунтованого вибору у вирішенні поставлених завдань. Інтегративний характер даної якості визначає саморегулювання мотиваційними, інтелектуальними та емоційно-вольовими процесами, операційними діями; здатність особистості до цілеспрямованої самозміни і зміни ситуації для максимальної самореалізації та досягнення поставлених цілей. Особистісна мобільність безпосередньо пов'язана із гнучкістю людської свідомості, здатної до творчого запозичення і сприйняття нових цінностей, ідей, зразків і типів поведінки, з її творчим початком і активною роллю в життєдіяльності людини.

Бути готовим до особистісної мобільності означає бути активним, рефлексуючим, здатним до саморозвитку і усвідомленого самовдосконалення, до перегляду своєї діяльності, а іноді й життя. Такий вибір сполучений з рефлексією самосвідомості, оцінкою форм своєї діяльності за допомогою універсального критерію – життя людства як найвищої цінності. Цей вибір може бути вибором нової соціальної ролі, професійної позиції, способів досягнення поставлених цілей.

Особистісна мобільність у своєму розвитку детермінується особистістю гнучкістю та пластичністю поведінки, під якою Л. М. Мітіна розуміє здатність людини легко відмовлятися від невідповідних ситуацій і завдань, способів поведінки, засобів діяльності і виробляти або приймати нові, оригінальні підходи до вирішення проблемної ситуації при незмінних принципах і моральних основах життєдіяльності. Структура гнучкості, на думку Л. М. Мітіної, включає три види: інтелектуальну, емоційну і поведінкову, які в реальній навчальній і професійній діяльності є взаємозалежними [15].

Емоційна гнучкість (Л. М. Мітіна, Е. С. Асмаковец) є сполученням особистісних якостей, що об'єднані у блоки: емоційна стійкість (задоволеність життям, відсутність схильності до переживання гніву, відсутність схильності до переживання страху), позитивна емоційна експресивність (схильність до переживання радості, спонтанність прояву своїх станів).

Проявом інтелектуальної гнучкості є здатність швидко й легко переходити від одного класу явищ до іншого, а також можливість відмовитися від гіпотези або ідеї, яка не підтверджується, та знайти спосіб конструктивного вирішення проблеми.

Вивчення цього феномена затребувано також практикою, де констатується, що професіонал найчастіше не готовий до великих інтелектуальних навантажень, уникає ситуацій прийняття рішень, важко змінює своє мислення і поведінку. З віком та стажем професійної роботи в людини зростає стереотипність мислення, закріплюються захисні психологічні реакції, що призводять до зниження критичності, підвищення авторитарності, нездатності прийняти іншу точку зору, ригідності (Л. М. Мітіна). Все це знижує ефективність діяльності, не дозволяє учням та студентам стати самостійними, конкурентноспроможними, самореалізуватися.

Відсутність інтелектуальної гнучкості характеризується інертністю, ригідністю, консерватизмом, що може призвести до негативних явищ професійної стагнації. Тому розвиток інтелектуальної гнучкості вже в дитячому віці, в учнів є важливим завданням сучасної системи освіти.

Поняття «гнучкість» розглядається в багатьох дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних психологів, однак немає єдиного підходу в поясненні його змісту. У психологічних дослідженнях зарубіжних авторів (К. Левін, К. Гольдштейн, Р. Кеттелл та ін.) гнучкість визначається як властивість, що є протилежною ригідності.

Етимологія слова «ригідність» походить від латинського *rigidus* – твердий та виражає неготовність до змін програми дії відповідно до ситуаційних вимог. Дослідження цього явища беруть свій початок у проведенні психофізіологічного аналізу причин прояву психофізіологічної ригідності, що є станом сильного і тривалого скорочення м'язів, обумовлений зміною тонуусу нервових центрів, які іннервують дані м'язи. Розвиток таких галузей психології, як психологія мислення, мотивації, особистості, соціальної психології, призвело до того, що стали розрізняти когнітивну, афективну і мотиваційну ригідність, які мають свої особливі механізми реалізації, свої ознаки прояву і свої корекційні методи.

Так, наприклад, афективна ригідність, що є основою для утворення надцінних ідей, які досліджуються у психопатології, розуміється як неготовність до зв'язування тих або інших подій з певними афективними реакціями. Вона виявляється у складності при емоційному наочінні, а також у зайвій фіксованості на об'єктах, константності емоційної оцінки тих або інших подій. Основний шлях корекції подібного роду ригідності – усвідомлене контролювання (насамперед, контроль за проявами, а не за процесом переживання) афектів, емоцій і почуттів, але при максимальному униканні їхнього прояву.

Мотиваційна ригідність розглядається як неготовність до відмови від уже сформованих потреб і від звичних способів їхнього задоволення, а також до прийняття нових мотивів. Так само як і афективна ригідність, мотиваційна ригідність може знайти вихід в утворенні надцінних ідей. Когнітивна ригідність є неготовністю до побудови нової концептуальної картини навколишнього світу при отриманні додаткової інформації. Основний шлях корекції подібного роду ригідності – орієнтація на отримання нової інформації, готовність перейти з рівня рішення проблеми на метарівень, готовність використати нові пізнавальні методи.

Зарубіжні дослідники ригідності виділяють таку її істотну рису, як нездатність до нової діяльності, стереотипність застосування сформованих операцій. В описах ригідності вони ґрунтуються на різних аспектах прояву цього

психологічного феномена. У ситуації рішення розумових завдань ригідність проявляється в прихильності до звичного (відпрацьованого) способу дії, у нездатності змінити установку. У поведінковому плані ригідність виступає як недостатня адаптивність поведінки. К. Левін виділяє у зв'язку із цим низку особистісних характеристик: стереотипність, негнучкість потреб і волі. Деякі зарубіжні психологи розглядають ригідність як інтегральну характеристику особистості (Р. Кеттелл, Л. Хаскелл). Найбільш повним і звичним є визначення ригідності, що міститься в «Словнику психологічних і психоаналітичних термінів»: «Ригідність – це схильність до неадекватних дій і сприйняття або відносна нездатність змінити дії або відносини, коли цього вимагають об'єктивні обставини» (1959, с. 85).

Відмінною рисою зарубіжних досліджень гнучкості (Warren, 1934; Drewery, 1967) є використання двох термінів для її визначення: *flexibility* – власне гнучкість та *variability* – «варіабельність», багатосторонність.

У частині наукових робіт гнучкість визначається як здатність відмовитися від наявного способу дії на користь іншого, більш економного, і, з іншого боку, як швидкий, легкий перехід від одного класу предметів та явищ до іншого (Дж. Гілфорд). У поняття «гнучкість» включається також швидкість переходу від свідомості до роботи підсвідомості. Під гнучкістю розуміється здатність особистості адаптуватися до змін, які можуть відбутися зненацька (Л. Хаскелл). Таким чином, дослідники, у більшості випадків вважають гнучкість феноменом, що залежить від особливостей ситуації.

Основними критеріями гнучкості інтелектуальної діяльності виступають такі показники, як доцільне варіювання способів дій, а також зміна способів дій, що перестають бути ефективними. Ці результати свідчать, що гнучкість є таким психологічним феноменом, що, проявляючись в умовах проблемної ситуації, змушує суб'єкта, який має досвід володіння розумовими операціями, зробити їхню перебудову. Але такий підхід до проблеми не дає можливість судити про

психологічну сутність даного феномена, намітити шляхи розвитку інтелектуальної гнучкості. Тому необхідно звернутися до аналізу досліджень, присвячених вивченню продуктивного і творчого мислення, що торкаються проблеми гнучкості як його необхідного компонента.

Прихильники гештальтпсихології вважали, що відкриття «нового» не є результатом активної діяльності мислячого суб'єкта, воно виникає як «інсайт», як результат перецентрування. Однак вони не пояснювали процес переходу від незнання до знання, не розкривали те, що «інсайт» підготовлений активною діяльністю самого суб'єкта, його минулим досвідом. Сутність психічного розвитку гештальтпсихологи бачили «не як з'єднання окремих елементів, але як утворення та удосконалення структури» (К. Кофка).

М. Вертгеймер вивчав особливості продуктивного мислення в школярів, а також аналізував особливості розумової діяльності у видатних учених. У своїх роботах він відзначав, що репродукція і минулий досвід (мається на увазі відтворення незмінних, заучених знань, формальне оперування ними) є гальмом продуктивного творчого мислення.

Історично склалося так, що інтелектуальна ригідність була виявлена в дослідженнях впливу установки на спосіб рішення завдань. Використання минулого досвіду, заснованого на рішенні завдань, які суб'єктивно відносяться до того ж класу, що й завдання, що пред'явлені актуально, сприяють тому, що в суб'єкта виникає певна спрямованість, або установка, яка у випадку її адекватності актуальним умовам може приводити до швидкого знаходження рішення завдання й, навпаки, у випадку неадекватності може ускладнювати даний процес. Сковуючий вплив неадекватної спрямованості був описаний у низці досліджень (Н. Майер, К. Дункер та ін.)

У своїх дослідженнях К. Дункер, аналізуючи рішення проблемної ситуації, визначає, що стереотипним способом дії, який перешкоджає рішенню завдання, заважає виділити неявно сприймані властивості об'єкта, є «фіксація». Під

фіксацією (фіксованістю), що обумовлена зоровими або функціональними факторами, розуміється стійкий зв'язок об'єкта з певною функцією, що ускладнює відшукування даного об'єкта в ситуації, якщо для рішення потрібна інша його функція.

Гештальтпсихологи у своїх дослідженнях показали наявність особливої властивості продуктивного мислення, що полягає в умінні відмовитися від стереотипного способу дії і виділити нові, незвичайні властивості й відносини об'єктів. Така властивість мислення пов'язується із гнучкістю інтелектуальної діяльності як можливістю переоцінити ситуацію. Для цього суб'єктові є необхідним як минулий досвід володіння способами рішення, так і уміння перетворювати їх в умовах проблемного завдання.

Р. Кеттелл стверджував, що в мисленні мають місце як продуктивні, так і репродуктивні моменти. На його думку, сутність творчого мислення полягає в умінні виділяти нові зв'язки, використовуючи комбінації вже відомих операцій.

Зарубіжні автори (Р. Кеттелл, Дж. Гілфорд) визначають творче мислення як «природне», що властиве кожній людині. Вони вважають причину іншого, нетворчого типу мислення в тому, що в процесі навчання діти зіштовхуються із завданнями «закритого типу», які мають заданий набір елементів та єдине правильне рішення. У результаті цього в дітей формується тип мислення, що базується на раніше засвоєних знаннях і операціях. На основі факторного аналізу Дж. Гілфорд побудував єдину теорію інтелекту, виділивши в ньому та описавши окремі фактори, куди входили й компоненти, пов'язані із гнучкістю мислення. Особливістю методики Е. Торренса є виявлення можливості використання об'єкта в новій якості, тобто виділення в ньому тих властивостей, які раніше не зауважувалися. Це пов'язано не з репродукцією минулих способів дії й застосуванням старих способів рішення проблеми в новому завданні, а з їхнім аналізом і переосмисленням.

Однією з перших вітчизняних психологів радянських часів Н.О. Менчинською було введено у науку визначення поняття «гнучкість мислення»: гнучкість мислення проявляється в доцільному варіюванні способів дій, у легкості перебудови вже наявних знань, у легкості переходу від однієї дії до іншої, у подоланні інерції попередньої дії, у формуванні зворотних зв'язків, в створюванні відповідно до умов завдання образів, висунутих гіпотез. Результати досліджень Н.О. Менчинської дозволяють розглядати гнучкість не тільки як уміння переходити від однієї дії до іншої, але і як можливість багатопланового відображення умов завдання, що істотно розширює характеристику гнучкості. Н.О. Менчинська виділила наступні прояви гнучкості мислення.

1. Підхід до завдання як до проблеми, доцільне варіювання способів дії.
2. Легкість перебудови знань або навичок й їхніх систем відповідно до умов, що змінилися.

3. Здатність до переключення або легкість переходу від одного способу дії до іншого [14]. Н. О. Менчинська визначає гнучкість або «динамічність» як розв'язання протиріч між актуалізованими знаннями та вимогами проблемної ситуації, оригінальність рішень, їхню своєрідність. На думку автора, гнучкість мислення виражається в легкому й вільному переключенні з однієї розумової операції на іншу, якісно іншу, у різноманітті аспектів у підході до рішення завдань, у свободі від сковуючого впливу шаблонних і трафаретних способів рішення, у легкості перебудови сформованих схем мислення та схем дії. Дані дослідження дають підстави судити про необхідність для прояву гнучкості мислення наявності в суб'єкта певних знань, оволодіння їм способами дій, системами розумових операцій.

Підхід до психологічної сутності гнучкості мислення намічений у дослідженнях, присвячених творчому мисленню, у яких гнучкість розглядається як його необхідний компонент, хоча й не вивчається спеціально.

Ідеї С. Л. Рубінштейна про те, що творчий характер мислення проявляється в здатності побачити проблему в новому світлі, розглянути її з різних точок зору, співвіднести із уже відомими знаннями, підводить до розуміння гнучкості розумової діяльності як можливості багатопланового відображення вихідних умов завдання суб'єктом, що дозволяє виділити властивості, зв'язки об'єктів, змінити функціональні співвідношення елементів ситуації. У дослідженнях Я. О. Пономарева, Ю. М. Кулюткіна, Г. С. Сухобської виокремлені компоненти творчого мислення, які є показниками прояву гнучкості мислення:

- уміння бачити проблему у звичних умовах,
- уміння відмовитися від невірної гіпотези,
- уміння знайти нові зв'язки та відносини між об'єктами, уміння утворювати нові способи дії або творчо використати старі.

Індивідуальні особливості, що пов'язані з характером прийняття рішень, проявляються як «гнучкість-інертність» розумових дій. Параметр «гнучкість-інертність» відображає зміну колишніх способів дії, зміну старих гіпотез і планів, якщо вони перестають відповідати реальним умовам діяльності, що змінилися. Дослідження, проведені Ю. М. Кулюткіним і Г. С. Сухобською, дозволяють зробити висновки про те, що є безпосередній зв'язок між загальною емоційною лабільністю, що проявляється в темпераменті, характері людини, і стилем розумової діяльності (гнучкість, рухливість). Тобто різкі емоційні зрушення, що відбуваються в емоційно неврівноважених людей у момент конфлікту та перебудови колишніх намірів і установок, ускладнюють перехід до нових програм діяльності, викликають ригідні способи дій.

Дослідження Г. В. Залевського продемонстрували, що внаслідок фіксування звичного способу рішення в експериментальній ситуації можуть мати місце ригідні дії. Однак при цьому інші досліджувані проявляли «флексибільність» (гнучкість), отже, фіксована установка є умовою, недостатньою для прояву ригідності.

У роботах (А. Ньюел, Д. Шоу, Г. Саймон) виділяються фактори творчого мислення, серед яких відзначаються різні види гнучкості мислення:

- оригінальність, здатність робити «незвичайне»;
- здатність до переосмислення функцій об'єкта, використання цих функцій у нових умовах;
- адаптаційна гнучкість, здатність до необмеженої зміни напрямку дії у зв'язку із проблемною ситуацією;
- спритність;
- незалежність суджень;
- інтуїція;
- висока працездатність;
- легка навченість;
- ініціатива, наполегливість у досягненні мети.

Незважаючи на вживання терміна «гнучкість», ці автори не роз'яснюють психологічні умови та фактори формування інтелектуальної гнучкості.

Л. Хаскелл розглядає творчість як результат індивідуального використання певних особистісних рис:

- оригінальність;
- швидкість;
- гнучкість;
- сприйнятливність.

Гнучкість – здатність особистості адаптуватися до змін, які можуть відбутися зненацька. Розуміючи під гнучкістю особистісну властивість, Л. Хаскелл виділяє також можливість зміни об'єкта, використовуючи його в новій якості.

Таким чином, на основі аналізу літератури Л. М. Мітіна вважає можливим диференціювати поняття «гнучкість мислення» та «інтелектуальна гнучкість». Під гнучкістю мислення розуміється процесуальна властивість інтелекту, що

забезпечує його операціональну діяльність, що характеризується наявністю в суб'єкта певних знань, способів дій, системи розумових операцій. Інтелектуальна гнучкість – інваріантна особистісна характеристика, структура якої являє собою оптимальне сполучення двох груп якостей особистості. Л. М. Мітіна називає їх інтелектуальна варіативність (від лат. *variatis* – мінливий), що забезпечує різноманіття ідей, легкість переходу від одного класу явищ до іншого, і інтелектуальна стабільність (від лат. *stabilis* – стійкий).

Слід підсумувати, що науковці для позначення та описання мобільності застосовують різні терміни – «гнучкість», «рухливість», «динамічність», «пластичність», «креативність», «ініціативність», «активність» тощо, та безпосередньо пов'язують не тільки з зовнішніми умовами як вимогами соціальної ситуації, але й з внутрішніми характеристиками – емоційними, інтелектуальними, поведінковими.

Отже, до структури особистісної мобільності входять такі компоненти:

– особистісна активність як системоутворюючий компонент; міра прояву особистісної активності набуває все більшого значення у розвитку людини, визначаючи не тільки характерологічні ознаки, дієвість та інтенсивність перетворювальної діяльності, але й самі можливості виживання;

– особистісна готовність, сутнісний зміст якої полягає у потребі формувати власну систему способів виконання діяльності; внутрішнім показником готовності є наявність переконання у необхідності здійснення такої діяльності, зовнішнім – прояв стильових особливостей її виконання; адаптивність особистості як прояв гнучкості при зустрічі з новими умовами, здатність активно впливати на ці умови, надаючи їм бажаного для себе напрямку;

– креативність як потенційна можливість; у кількісному та якісному відношенні – прояв творчих можливостей людини.

Таким чином, виходячи із необхідності підготовки висококваліфікованих кадрів для конкретної сфери професійної праці, важливого значення набуває

розвиток особистісної мобільності. Особистісна мобільність дозволяє людині швидко змінювати свій статус або положення у соціальному, культурному або професійному середовищі під впливом зміни у природі, культурі або соціумі ситуацій та обставин діяльності суб'єкта. Формування та розвиток даної особистісної якості є відображенням вимог соціуму до особистості, а саме, швидкість, темп, ефективність, інтенсивність, оперативність. Проблема розвитку мобільної особистості вимагає забезпечення міждисциплінарного підходу до її дослідження та розвитку.

У сучасних умовах, де на перший план виступає проблема розвитку особистісних якостей майбутніх фахівців, у тому числі й розвиток особистісної мобільності, відчувається потреба у визначенні умов, на основі яких можна більш ефективно організувати освітній процес з метою ефективного розвитку особистісної мобільності у студентів.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Амирова Л.А. Развитие профессиональной мобильности педагога в пространстве его личностной самореализации. Монография / Л.А. Амирова. – Уфа : Восточный университет, 2006. – 460 с.
3. Амирова Л. А. Развитие качеств мобильной личности на этапе допрофессиональной социализации [Текст]: монография / Л. А. Амирова, А. Ф. Амиров. – Уфа : Вагант, 2011. – 194 с.
4. Амирова Л. А. Развитие личностной мобильности педагога профессиональной школы в условиях образовательного кластера / Л. А. Амирова // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2017. – № 10 (210). – С. 14-18.

5. Артюхова Т. Ю. Психологические характеристики мобильной личности / Т. Ю. Артюхова // Международный журнал экспериментального образования. – 2012. – № 7. – С. 96–98.
6. Блинова О. Є. Психологічний аналіз відкритості як внутрішньої умови розвитку особистості / О. Є. Блинова // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – Т. IV, Ч. 5. – Київ, 2002.– С. 24-27.
7. Блинова О. Є. Психологічні основи соціальної мобільності особистості : [Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / О. Є. Блинова. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2010. – 229 с.
8. Дмитриева Н. К. Академическая мобильность как личностное качество субъектов образовательного процесса / Н. К. Дмитриева // Непрерывное образование: XXI век. – 2013. – № 4 (4). – С. 58-65.
9. Котмакова Т. Б. Личностная мобильность как основополагающее качество будущего специалиста / Т. Б. Котмакова // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения. – 2009. – № 7. – С. 119-124.
10. Котмакова Т. Б. Педагогические условия развития личностной мобильности / Т. Б. Котмакова // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2009. – № 11. – С. 41-46.
11. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : [монографія] / С. Б. Кузікова. – Суми : Видавництво «МакДен», 2011. – 412 с.
12. Кузікова С. Б. Суб'єктність у контексті саморозвитку особистості / С. Б. Кузікова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2016. – Вип.49. – С.40-44.
13. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб. : Питер, 2012. – 352 с.

14. Менчинская Н. А. Проблемы учения и развития / Н. А. Менчинская // Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии. – М.: Педагогика, 1978. – С.253-268.
15. Митина Л. М. Психология развития конкурентоспособной личности / Л. М. Митина. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института. – Воронеж. Изд-во НПО «Модэк», 2003 – 400 с.
16. Проскура О. В. Понятие мобильности. Виды мобильности. Академическая мобильность / О. В. Проскура, И. Ю. Герасимчук // Вестник Челябинского государственного университета. – 2014. – № 13 (342). – С. 94-98.
17. Сергеева Т. Б. Личностная и профессиональная мобильность: проблема сопряженности / Т. Б. Сергеева // Образование и наука. – 2015. – № 8. – С. 81-96.
18. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах та за межами буденності / Т. М. Титаренко. – Київ: Либідь, 2003. – 376 с.